

Het werk maakt vooral duidelijk hoeveel onderzoek nog moet worden verricht, onder meer bij het kwantificeren van de boekproductie; bij gebrek aan voorstudies blijft het werk naar mijn smaak rijkelijk schematisch. De auteur gaat daarbij erg lichtvaardig om met termen als 'nationaal bewustzijn' en 'nationale eenheidstaal' en met het begrip 'de Nederlanden', terwijl zij in feite de Republiek bedoelt. Was het codificatieproces werkelijk gestabiliseerd omstreeks 1650? Waren Hooft en Vondel werkelijk normatieve autoriteiten na 1650, behalve voor enkele taalkundigen? De stellige uitspraken van de auteur kunnen mij niet erg overtuigen. Het voornaamste bezwaar van de studie acht ik echter de formele benadering. De conclusies berusten in hoofdzaak op de inhoud van grammatica's en woordenboeken en de voorwoorden van vertalingen. De schrijfster doet geen enkele poging de invloed van ideeën en voorschriften op het concrete taalgebruik van allerlei geografische en maatschappelijke groeperingen aan te geven of althans door de analyse van enkele typerende steekproeven daarop enig licht te laten schijnen; hoeveel voetangels en klemmen hieraan ook mogen kleven, dat had de studie levendiger, stimulerender en prikkelender kunnen maken. Natuurlijk zal de acceptatie van de standaardschrijftaal bijna geheel na 1650 hebben plaatsgevonden, maar het zou interessant zijn geweest te onderzoeken of en in hoeverre de aanzet ertoe al vóór 1650 werd gegeven. Bij een cultuurgeschiedenis nieuwe stijl kan en mag in mijn ogen zo'n sociale dimensie niet ontbreken.

G. de Bruin

W. N. A. Klever, *Mannen rond Spinoza (1650-1700). Presentatie van een emanciperende generatie* (Hilversum: Verloren, 1997, 249 blz., ISBN 90 6550 563 6).

De zeventiende-eeuwse filosoof Spinoza heeft door zijn originele werk al heel wat pennen in beweging gezet. Zijn visie op het bestaan, die God identificeerde met de natuur en een duidelijk determinisme als de het leven beheersende kracht aanwees, bracht een door hem al van te voren gevreesde reactie van orthodox-kerkelijke zijde teweeg. Dat was de reden waarom hij zijn filosofische werk liever in het Latijn publiceerde. Ook de politiek-theoretische geschriften, gebaseerd op zijn wijsgerige uitgangspunten, hebben door hun rigoureuze historische benadering van het bijbelse verleden en het erin verwoorde principieel democratisch republikanisme ophef veroorzaakt. Toch had Spinoza veel contacten en er ontstond rond hem een groep die, ondanks de slechte naam die de betiteling 'spinozist' met zich mee bracht, zijn seculiere manier van denken voortzette. Of ontwikkelden zij misschien zelfs al dergelijke gedachten vóórdat Spinoza zo ver was? De Rotterdamse filosoof Klever heeft in elf essays het werk van deze mensen willen onderzoeken, en dat met nadruk niet vanuit historisch perspectief zoals K. Meinsma in 1896 had gedaan. Hij heeft zich vooral op hun geschriften en niet op hun leven geconcentreerd, al komt dat laatste toch naar voren als we het tragische einde van Franciscus van den Ende of Adriaan Koerbagh beleven. Anderen kregen soms grote moeilijkheden, zoals Bredenburg, of traden bijzonder voorzichtig op. Het gezelschap omvatte kooplieden als Balling, een grutter als Jelles, maar ook J. Hudde, een Amsterdamse burgemeester, Tschirnhaus, een Duitse graaf, en een Leids hoogleraar als B. de Volder. Interessant genoeg voor boeiende uiteenzettingen, ware het niet dat de interpretatie van Klever de groep in een filosofisch keurslijf stopt en alle plooien gladstrijkt.

Spinoza is voor hem nu eenmaal 'een van de allergrootste denkers en wetenschapsbeoefenaars uit onze Westerse culturele geschiedenis'. Om dat tot de hedendaagse lezer te laten doordringen moet deze in zijn lectuur worden begeleid. Vorige bundels van de auteur hadden naar zijn zeggen niet de goede uitwerking, want men was bevooroordeeld, of recensenten

konden 'de inspanning [niet] opbrengen, die een historische toegang nu eenmaal vereist', 'aan dergelijke 'professionals' waren ze dus niet besteed' en dat terwijl Klever weet 'dat velen reikhalzend uitzien naar hulp en bijstand in hun poging om Spinoza's woorden, waarin zij niet ten onrechte kristallijne schatten vermoeden, te begrijpen' (10). Kortom: Klever is een gelovige die elke relativiserende benadering van de joodse filosoof verwerpt en zich telkens weer verbaast, dat men iets niet heeft gelezen of de door hem verdedigde interpretatie niet kân of zelfs wil delen, wat hem soms tot geringschattende opmerkingen voert, zoals 'dat deze zogenaamde deskundigen te weinig zelf de bronnen raadplegen'(84). In het laatste geval gaat het om het onderscheid in hermeneutiek tussen Spinoza en Lodewijk Meyer, iets wat Klever niet kan accepteren. Zijn boek (vaak op eerder gepubliceerd werk gebaseerd) is gericht op de grootheid van Spinoza, waar de besproken tijdgenoten dus bij aansluiten. Er is volgens de auteur geen twijfel mogelijk, alle anderen hebben Spinoza gevolgd, waren het met hem eens of zetten zijn werk voort. Of Balling nu echt de auteur van het *Licht op den kandelaar* was, of Van den Enden (net als Spinoza) niet toch veel uit de voordien verschenen *Politieke weegschaal* van De la Court had overgenomen, of Hudde nu werkelijk Spinoza op religieus gebied volgde, of Bredenburg niet veel aarzelingen over Spinoza's theorieën beving — zie het proefschrift van L. van Bunge (*BMGN*, CVIII (1993) 273-274) —, of Tschirnhaus enigszins verhuld (168) of publiekelijk (204) op Spinoza reageerde, deze en andere vragen worden niet nader bekeken. Klever heeft een vaste overtuiging, die wij zonder meer moeten delen, al verschaffen de noten weinig indicaties waar hij alles vandaan heeft. Bovendien vormde de groep met Spinoza als *Urheber* naar zijn mening de Hollandse Verlichting van de zeventiende eeuw. Deze ondergrondse beweging droeg waar begrip voor de werkelijkheid in haar vaandel en schoof occultisme en quasi-wetenschap-pelijkheid ter zijde. Achttiende-eeuwse verlichters als Voltaire, Rousseau of Kant waren die naam eigenlijk niet waardig, omdat zij in verschillende opzichten 'schipperden' met de dictaten van het verstand. Echte verlichters als Hume, Montesquieu en Diderot hadden dan tenminste nog kennis gemaakt met het werk van Spinoza (186). Het rationalisme was toen echter 'besmet met romantiek' en het naturalisme 'verzacht tot deïsme'. De Verlichting van Spinoza en de mannen om hem heen was 'radicaler en consequenter' (230). Ook in politiek opzicht stond Spinoza met zijn consequent betoog zelfs ver boven Machiavelli, Hobbes en De la Court (34). Zijn denken, dat zo zeer op het boek van Van den Ende was geënt, heeft in Klevers opinie heden ten dage nog waarde bij een beschouwing over de werking van onze democratie. In de gecompliceerde welvaartsstaat waarin we leven? Was het maar waar. Hier zwijgt de lezer stil, verbluft door dit wonderlijke betoog. En hij vraagt zich af, waarom de auteur, die toch scherpzinnig zeventiende-eeuwse teksten weet te analyseren (al is het Nederlands soms wat krom), bij het geven van de context met een karikuraal beeld zo hopeloos ontspoorde.

E. O. G. Haitsma Mulier

J. W. Drijvers, J. de Hond, H. Sancisi-Weerdenburg, ed., *'Ik hadde de nieuwsgierigheid'. De reizen door het Nabije Oosten van Cornelis de Bruijn (ca. 1652-1727)* (Mededelingen en verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch genootschap 'Ex Oriente Lux' XXXI; Leiden: Ex Oriente Lux, Leuven: Peeters, 1997, 201 blz., Bf950,-, ISBN 90 72690 11 7 (Leiden), ISBN 90 6831 927 2 (Leuven)).

De faam van de tekenaar en schrijver Cornelis de Bruijn berust op zijn twee rijkelijk geïllustreerde boeken over zijn verre avontuurlijke reizen. De eerste uitgave dateert uit 1698